

Flottningslämningar längs Skålebäcken

– kunskapsunderlag för del av Skålebäckens vattensystem

Hallsbergs socken och kommun
Örebro län
Närke

Johnny Rönngren

ARKEOLOGGRUPPEN I ÖREBRO AB

Radiatorvägen 11, 702 27 Örebro

Telefon 019-609 04 10

www.arkeologgruppen.se

arkeologgruppen@arkeologgruppen.se

Översiktskarta över Örebro län med platsen för inventeringen markerad i rött.

© 2022 Arkeologgruppen AB

Arkeologgruppen rapport 2022:35

Lst dnr 584-236-2022

Författare Johnny Rönngren

Kvalitetsgranskning Nina Balknäs

Grafisk form Nina Balknäs

Omslagsfoto Skålebäcken rätad, urgrävd och anpassad för flottning.

Foto Arkeologgruppen AB om inte annat anges i figurtexten.

Upphovsrätt, om inget annat anges, enligt Creative Commons licens CC BY.

Villkor finns tillgängliga på <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/deed.sv>

Fastighetskartan: © Lantmäteriet Dnr: R50223371_200001

Terrängkartan, samt GSD-Översiktskartan: Lantmäteriet (CC0)

ARKEOLOGGRUPPEN AB RAPPORT 2022:35

INVENTERING – KUNSKAPSUNDERLAG

Flottningslämningar längs Skålebäcken

– kunskapsunderlag för del av Skålebäckens vattensystem

Hallsbergs socken och kommun

Örebro län

Närke

Johnny Rönngren

Lst dnr 584-236-2022

INNEHÅLLSFÖRTECKNING

Sammanfattning	5
Inledning	7
Syfte, frågeställningar och målgrupper	7
Metod och genomförande	7
Bakgrund och kulturmiljö	8
Landskapet	8
Platsens historia	11
Historiskt kartmaterial	12
Omgivande lämningsbild	14
Resultat	18
Objekt 1: fyndplats – slaggförekomst	18
Objekt 2: flottningsanläggning – L2022:6631	20
Objekt 3: dammvall – L2022:6633	21
Objekt 4: bytomt/gårdstomt – L1980:8899	24
Flottning	25
Den flyttade byn i Monte Ferreo	27
Referenser	29

Figur 1. Översiktområde över området kring Skåle med platsen för inventeringen markerad med svart cirkel. Skala 1:250 000.

SAMMANFATTNING

På uppdrag av SGS Analytics har Arkeologgruppen utfört en fältinventering och skapat kunskapsunderlag för Skålebeäcken mellan Skåledammen och Tisaren. Kunskapsunderlaget är baserat på resultaten av kart- och arkivstudier samt fältinventering. Inför utförd inventering fanns inga registrerade lämningar inom inventeringsområdet. I och med arbetet har två nya lämningar registrerats och en redan registrerad lämning reviderats. Den senare lämningen reviderades då dess lämningssyta utvidgades till att ingå inom inventeringsområdet.

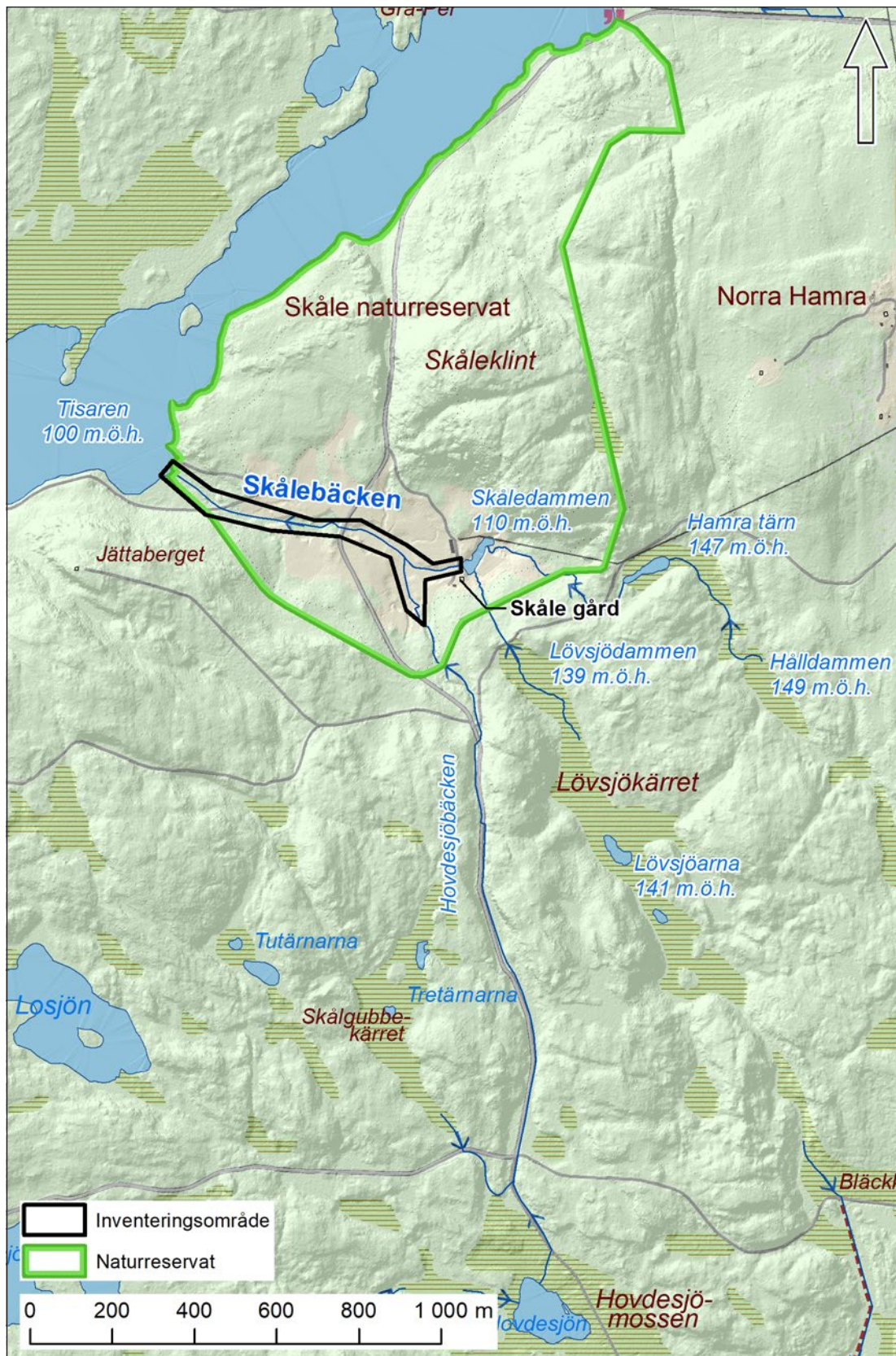
De registrerade lämningarna utgörs av

- *1 flottningsanläggning (övrig kulturhistorisk lämning)*
- *1 dammvall (övrig kulturhistorisk lämning)*

Den reviderade lämningen utgjordes av

- *1 bytomt/gårdstomt, tidigare registrerad som lägenhetsbebyggelse (möjlig fornlämning)*

Vattenverksamhet inom inventeringsområdet kan främst beläggas under sent 1800-tal i samband med att en flottled upprättades genom Skåle. Vattendraget har rätats, rensats och en ränna av trä anlades inom delar av vattendraget för att underlätta vid flottning. Rester efter flottningsrännan var synlig vid två platser längs inventeringsområdet. För att möjliggöra flottning har även ett flertal dammar i Skåle anlagts varav en dammvall (Skåledammen) var belägen inom inventeringsområdet. Flottningsverksamhet bör ha inletts strax efter att en ny såganläggning anlades vid Skogaholm år 1879. Skålebäckens flottled var ännu delvis i bruk under tidigt 1930-tal.

Figur 2. Karta över inventeringsområdet längs Skålebäcken tillsammans med sjöar, dammar och vattendrag som nämns i rapporten. Skala 1:15 000.

INLEDNING

SGS Analytics hade via ramavtal med Länsstyrelsen i Örebro län, enheten vatten- och naturmiljö erhållit uppdrag att utföra bedömningar av biotops-vårdsåtgärder i form av byten av brotrummor och återmeandering av Skålebäcken längs Skåledammen och sjön Tisaren. Inventeringssträckan var omkring 800 meter. I uppdraget ingick att göra ett kulturhistoriskt underlag för sträckan i syfte att lokalisera och kategorisera eventuella lämningar längs den berörda sträckan.

Beslut i ärendet fattades den 8 april 2022 (584-236-2022). Arbetet bekostades av SGS Analytics. Fältarbetet utfördes den 3 oktober 2022 av Johnny Rönngren och Tobias Vinoy.

SYFTE, FRÅGESTÄLLNINGAR OCH MÅLGRUPPER

Syftet med uppdraget var att i ett kunskapsunderlag beskriva lämningar och verksamheter inom Svennevadsåns vattensystem under historisk tid. Kunskapsunderlaget skulle innehålla beskrivningar för de olika verksamheterna längs vattendraget och hur de utvecklats med tiden. Det skulle även redogöra för hur olika vattenverksamheter hänger ihop inom det aktuella inventeringsområdet, men även deras eventuella relationer med företeelser utanför området. Kunskapsunderlaget ska utgöra underlag för kommande vattenvårdsåtgärder där hänsyn till kulturmiljöer behöver iakttas.

I samband med att Arkeologgruppen erhöll uppdraget fanns särskilt önskemål om att undersöka och söka förklaring en slaggförekomst som observerats nära Skålebäckens utlopp i Tisaren (se objekt 1). Slaggförekomsten skulle finnas nedströms en vägtrumma.

METOD OCH GENOMFÖRANDE

Arbetet inleddes med arkiv-, litteratur- och kartstudier och omfattade en genomgång av de digitala arkiven. Först gjordes en sökning i Kulturmiljöregistret (KMR) med nedladdning av redan registrerade objekt i syfte att klarlägga den kända fornlämningsbilden i området. Vidare gjordes en kontroll av eventuella tidigare kulturhistoriska insatser i form av inventeringar eller undersökningar i området.

Under år 2022 har Arkeologgruppen utfört ett kunskapsunderlag som omfattade Skoga- och Svennevadsån där området kring Skåle berördes då det löd under Skoga säteri och senare Skyllbergs bruk (se Ekman & Rönngren 2022).

I samband med detta arbete har historiskt kartmaterial från lantmäteriets arkiv och arkivkällor från Skyllbergs bruksarkiv tidigare undersökts. De kommer därför återanvändas i samband med det aktuella arbetet med Skålebäcken.

Efter arkivstudierna genomfördes en fältinventering, vilket innebar att inventeringsområdet besiktigades okulärt i syfte att hitta ej tidigare kända forn- och/eller kulturlämningar ovan mark. Vid fältinventeringen utnyttjades resultaten från arkivstudierna som vägledning.

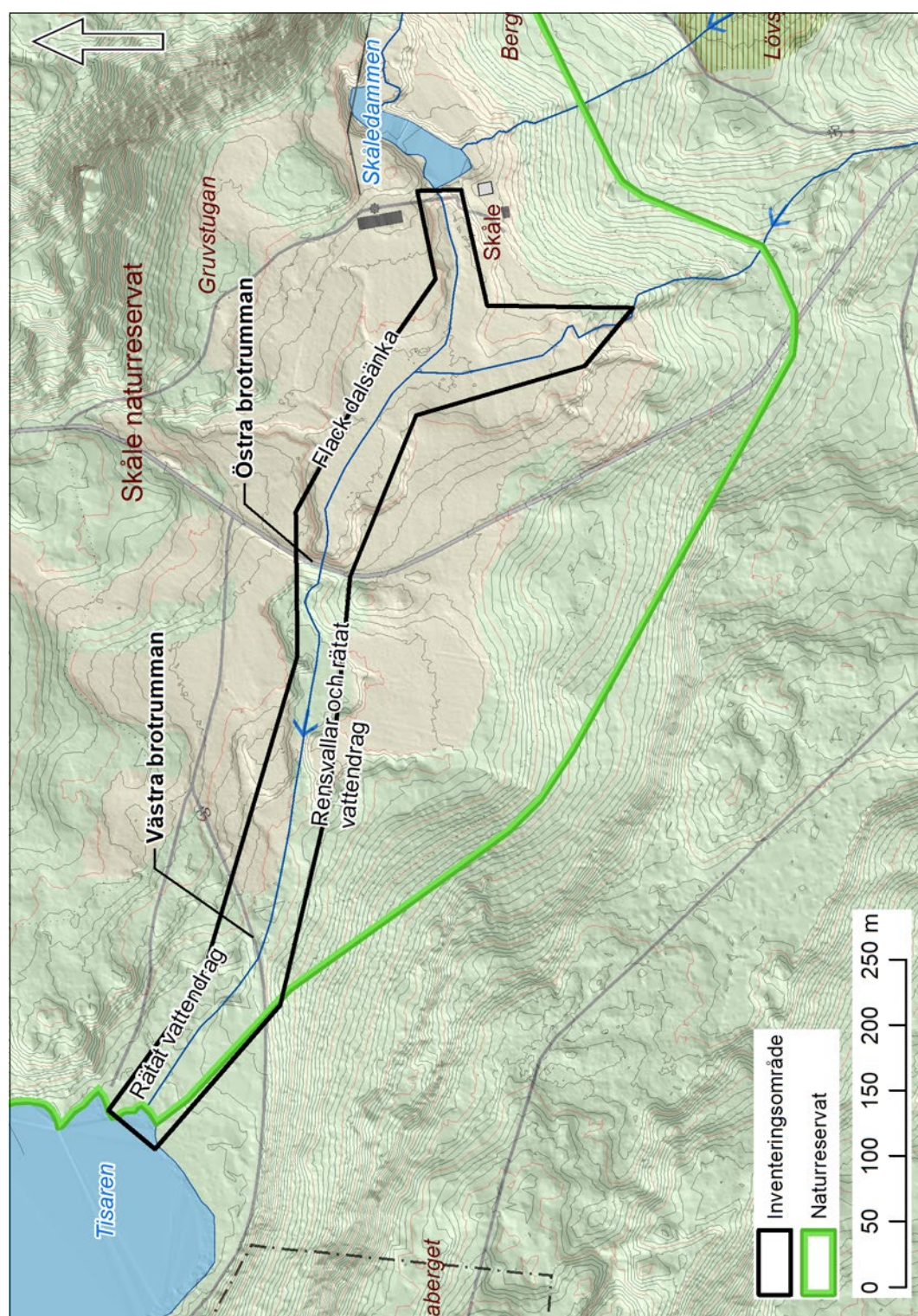
Som beskrivet i rapporten (Ekman & Rönngren 2022) fallerar de äldre kartorna att korrekt återge vattendragets sträckning. Samma problematik kvarstår även i modernt kartmaterial där vattendragets sträckning enligt fastighetskartan inte stämmer överens med dess verkliga läge. Följaktligen förefaller de inmätta objekten vara belägna utanför vattendraget i kartbilden fastän de i verkligheten befinner sig i vattendraget. I tidigare samråd kring denna problematik med Länsstyrelsen och Riksantikvarieämbetet har från deras sida begärts att registrerade lämningar skall redovisas korrekt utifrån dess riktiga geografiska position och inte redigeras i syfte att anpassas efter fastighetskartan. I framtiden kan fastighetskartan komma att revideras med resultatet att vattendragets sträckning förhoppningsvis hamnar i ett korrekt läge i förhållande till de registrerade lämningarna.

BAKGRUND OCH KULTURMILJÖ

Landskapet

Skålebäcken är belägen inom Skåle gårds ägor, belägen vid Tisarens sydöstra strand i Hallsbergs socken. Landskapet söder om Tisaren domineras av en mäktig förkastningsbrant, kallad Tisareförkastningen. Området kring Skåle utmärks dels av den så kallade Skåleklinten som reser sig omkring 190 meter över havet och dels det öppna odlingslandskapet i den böljande dalgången väster om Skåle gård. Bebyggelsen och odlingsmarken vid Skåle är belägen kring 110 meters höjd över havet.

Skålebäcken löper längs dalgångens botten och har en fallhöjd på omkring 10 meter mellan Skåledammen (110 m.ö.h.) och Tisaren (100 m.ö.h.). Längs en sträcka om 300 meter nedströms Skåledammen till den östra vägtrumman rinner vattendraget längs en tämligen flack dalgång med en knapp meters lutning. Vid inventeringstillfället i oktober 2022 var vattendraget i den flacka dalgången på sina ställen knappt synligt och igenvuxet av våtmarksväxtlighet. Väster om vägtrumman, vidtar ytterligare en dalgång längs en sträcka om cirka 260 meter med en fallhöjd om 4 meter fram till den västra vägtrumman. Den ökade fallhöjden innebär att vattendraget syns tydligt i landskapet. Här finns spår efter rätningar och uppkastade rensvallar med jord och sten längs vattendraget, men även förekomst av eroderat material av sten i vattendraget som nedfallit från intilliggande sluttningar.

Figur 3. Plan över landskapet längs inventeringsområdet. Den östra delen domineras av en flack och vid dalsänka medan västra delen utgörs av en tydligt urgrävt och rätat vattendrag. Skala 1:5 000.

Mellan den västra vägtrumman ned till utloppet i Tisaren är spåren efter rätning mycket tydlig. Vattendraget har en rätlinjig dragning som kantas även uppkastad jordvall och på sina ställen upplagda stenar som lagts i vattendragets sidor. Spår efter vattendragets naturliga sträckning förefaller även vara synlig i form av en S-formad sänka som är genomskuren av det befintliga vattendraget.

Figur 4. Vy över dalsänkan vid Skåle, sedd från väster vid den östra brotrumman.

Figur 5. Mellan de båda brotrumorna är dalgången trängre och vattendraget innehåller eroderat material som fallit ned från intilliggande sluttningar. Foto från sydväst.

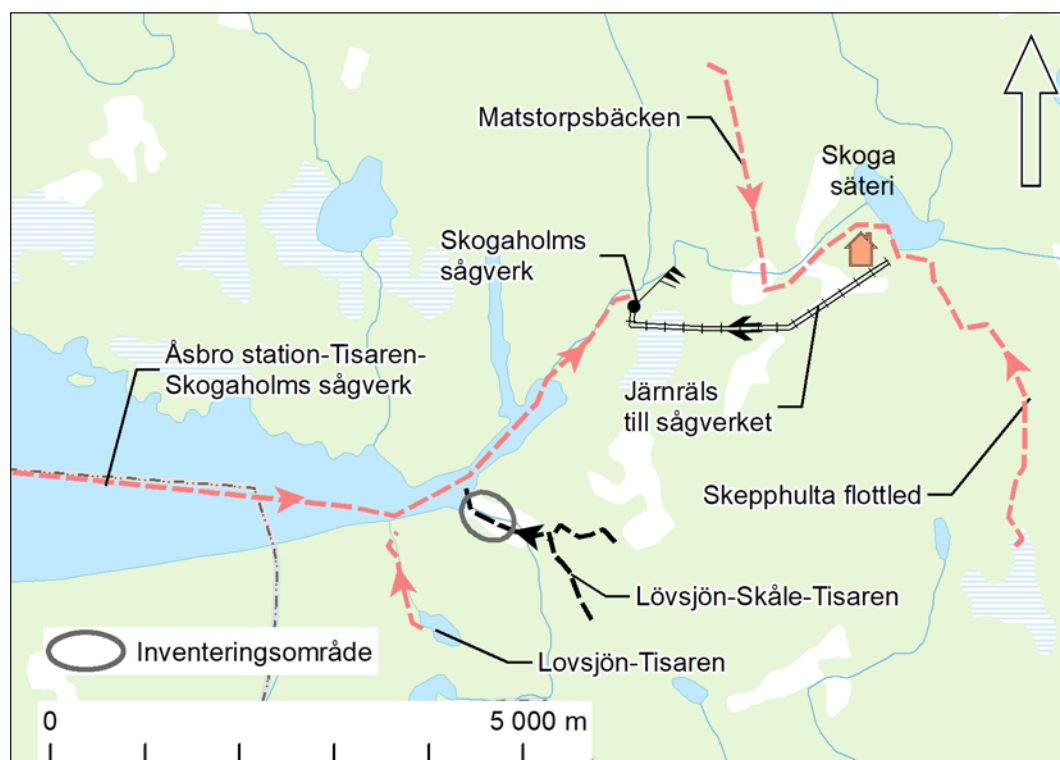
Figur 6. Området uppströms den västra brotrumman är tydligt rätad och urgrävd med rester efter en träränna (objekt 2) i form av bevarade tvärstockar. Foto från sydväst.

Platsens historia

Äldsta skriftliga belägg för namnet Skåle är från år 1507 då en Niels från Skordohyttan omnämns och är därmed den enda kända gården i Hallsbergs socken med medeltida belägg för gården, gruvan och hyttan (se Edlund 2011:7). Hyttan, som delundersökts har ^{14}C -daterats till 1300- och 1400-tal. Skåle var, under 1500-talet, tillsammans med granngårdarna Norra och Södra Hamra en av få gårdar i Hallsbergs socken som erlade sin skatt i järn (Eriksson 1940:99). Sannolikt byggde skattesatsen på egen produktion. Tilläggas bör att skattebetalning i form av järn uppmuntrades då järnets värde var mer stabilt än dåtida valutor.

Vid ett gruvting år 1688 sades uttryckligen att Skålegruvorna "fordom" brukats av bergsmän. Men någon gång tidigt i Skoga bruks historia tog Skogaholms ägare Simon Rosenberg över rättigheterna, oklart hur. Malmen forslades till masugnen vid Åå. Skålegruvorna levererade sedan malm under stora delar av 1700-talet till Skogaholm. Under sent 1800-tal upprättades en flottled genom Skåle. Bland annat anlades en damm nära Skåle gård. Därifrån styrdes flottning av timmer ned till Tisaren. Flottningen gick via den rätade bäcken och en träskodd rädda. Från Tisaren fraktades timret med pråm till Skogaholms sågverk (Edlund 2011:8 med där anf. litt.).

Numera är Skåle en del av Skåles naturreservat som bildades år 1979. Området för naturreservatet omfattar odlingslandskapet kring Skålebäcken och området norr om Skåleklint.

Figur 7. Flottleder inom Skogaholms ägor, senare Skyllbergs bruk. Flottleden genom Skåle är markerad med svart färg. Timret fraktades via pråm till sågverket i Skogaholm. Skala 1:80 000.

Figur 8. Vy över masugnsdammen och sågverket i Skogaholm år 1908 (Arne Holmer S4). I förgrunden ligger timmer från någon av områdets flottleder.

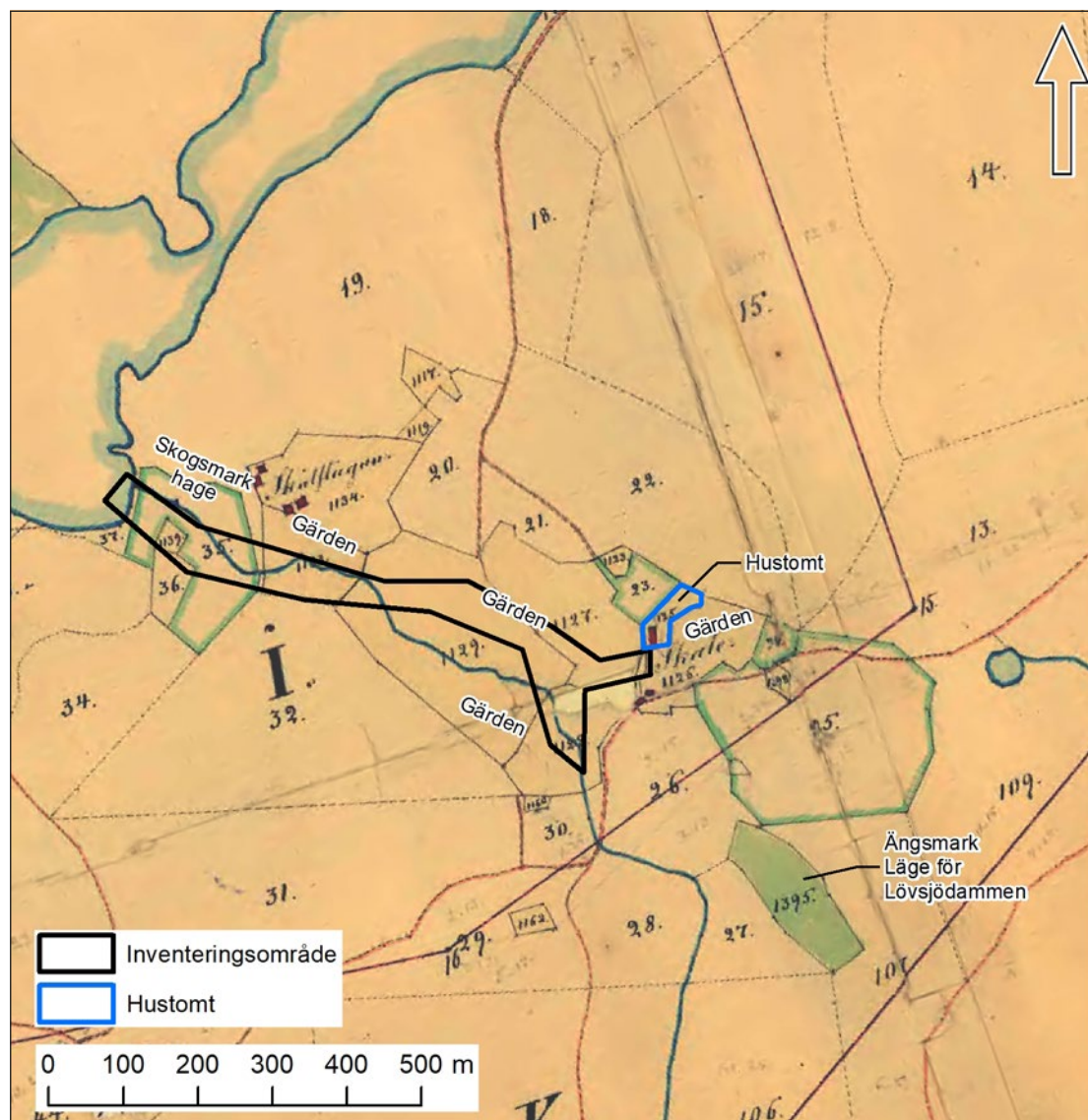
Historiskt kartmaterial

Skåle gård förekommer, delvis detaljerat återgiven, enbart i två kartor från 1800-talet, dels i en arealavmätning över Skogaholms ägor från åren 1836–1839, dels i häradskartan från åren 1864–1867 (LMA 1855:18-SVE-72,75, RAK 1864-67:J112-65-16).

Kartan från 1830-talet redogör en förhållandevis generaliserad bild av markutnyttjandet inom Skåle, vilket samma lantmätare inte uppvisar för andra karterade områden inom Skogaholm. Sannolikt har Skåle uppfattats som en marginell bebyggelseenhet som karterats tämligen hastigt i relation till huvudområdet kring Skogaholm. Bland annat har Skålebäcken en felaktig strömriktning genom den sankta dalgången öster om Skåle gård. Felritningen kan inte bero på att vattendraget haft ett annorlunda lopp då vattendraget enligt kartan skulle passera en större höjd, vilket fysiskt vore omöjligt. Vidare är inte vattendraget mellan Hamra tärn och Skåle gård utritad, vilket sannolikt kan bero på att det uppfattats som oviktigt i samband med karteringen.

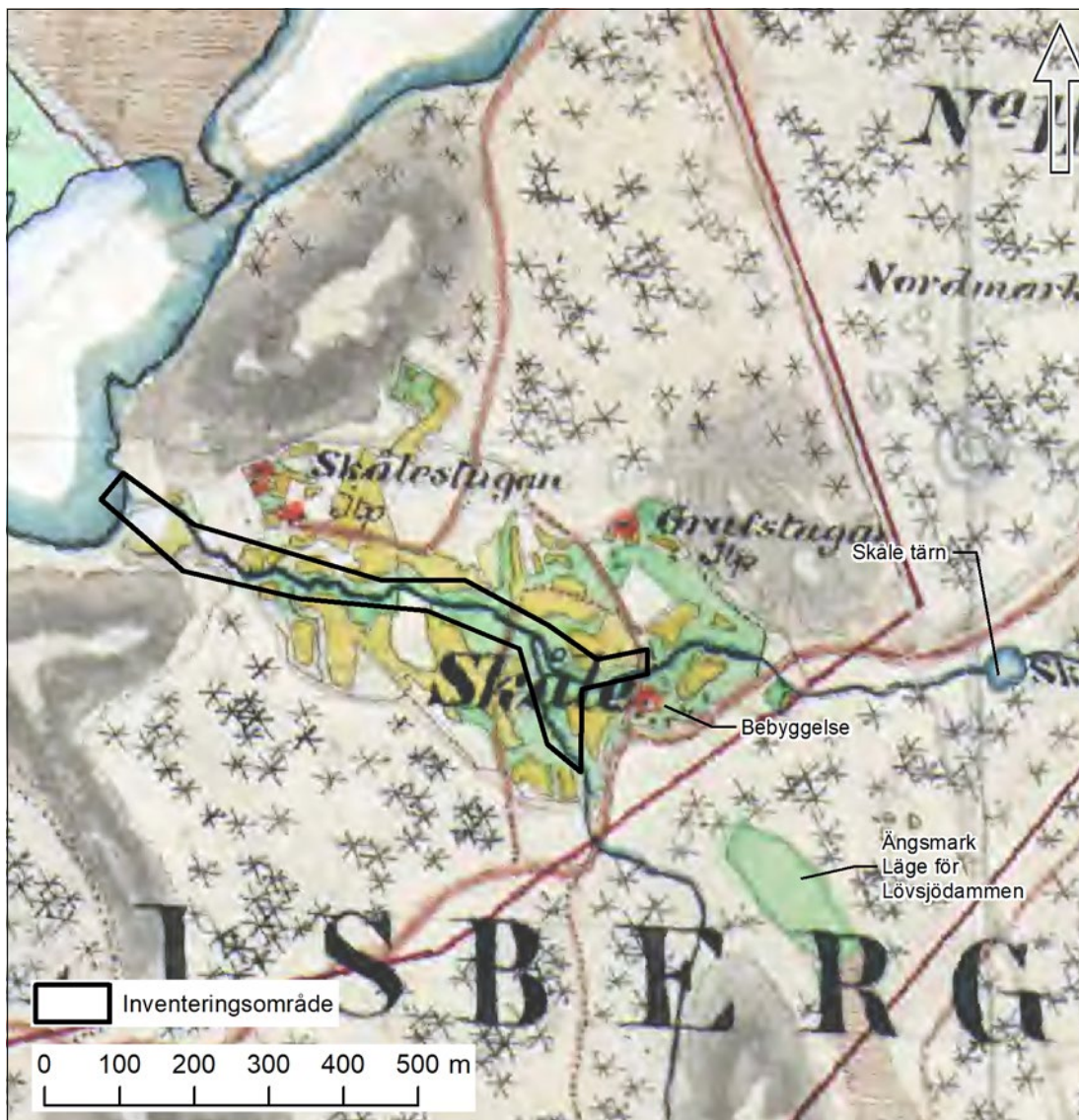
Området kring Skålebäcken anges främst utgöras av "Gärde", vilket antyder att det rör sig om inhägnad mark, inom gärdesgård, som nyttjats för odling och bete. Närmast Skålebäckens utlopp i Tisaren har marken nyttjats som skogig hagmark för bete.

Häradskartan ger istället en mer detaljerad bild av markanvändningen i Skåle. I häradskartan förefaller vattendragets lopp genom landskapet överensstämma bättre med dagens angivna läge för vattendraget. Området kring vattendraget utgörs av oregelbundna åkerytor som uppodlats där det varit möjligt i den kuperade terrängen. Där odling inte varit möjligt användes marken istället som ängs- och slättermark, bland annat i dalgången väster om Skåle gård.

Figur 9. Karta över området kring Skåle upprättad åren 1836-1839 (LMA 1855:18-SVE-75). Notera att vattendraget har erhållit ett delvis felaktigt läge i områdets östra del. Hustomtens läge enligt kartan är markerad med blå ram. Skala 1:10 000.

Ingen av de ovan nämnda kartorna visar att dammar varit belägna i området. Skåledammen, Lövsjödammen och Hamra tärn anges samtliga utgöras av ängar i både 1836-1839 års och 1864-1867 års kartor. Därmed är det högst sannolikt att dammarna anlagts i senare skede, i samband med att en flottled upprättats genom området.

Figur 10. Häradskartan från åren 1864–1867 (RAK 1864-67:J112-65-16). Vattendraget kantas av ängsmark med åkermark på högre belägen mark. Bebyggelsen för Skåle gård är enligt kartan nu belägen söder om vattendraget. Skala 1:10 000.

Omgivande lämningsbild

Inga lämningar fanns registrerade inom inventeringsområdet före fältinventeringen utfördes. Dock kom en lämning (L1980:8899) i samband med kunskapsunderlaget att utvidgas till att ingå inom inventeringsområdet.

Kring Skåle klint finns i Kulturmiljöregistret (KMR) sex gruvområden registrerade som fornlämningar, vilka sammanlagt omfattar omkring 40 gruvhål (L1982:6919, L1982: 9841, L1982:9557, L1982:8916, L1982:9432, L1982:6544). Malmen ansågs inte vara av bästa kvalitet, den beskrevs ofta som "rödbräckt" (Waldén 1947:184ff). Gruvorna har tidigare inventerats av arkeolog och doktorand vid Stockholms universitet Lena Berg Nilsson på ARC Montana i syfte

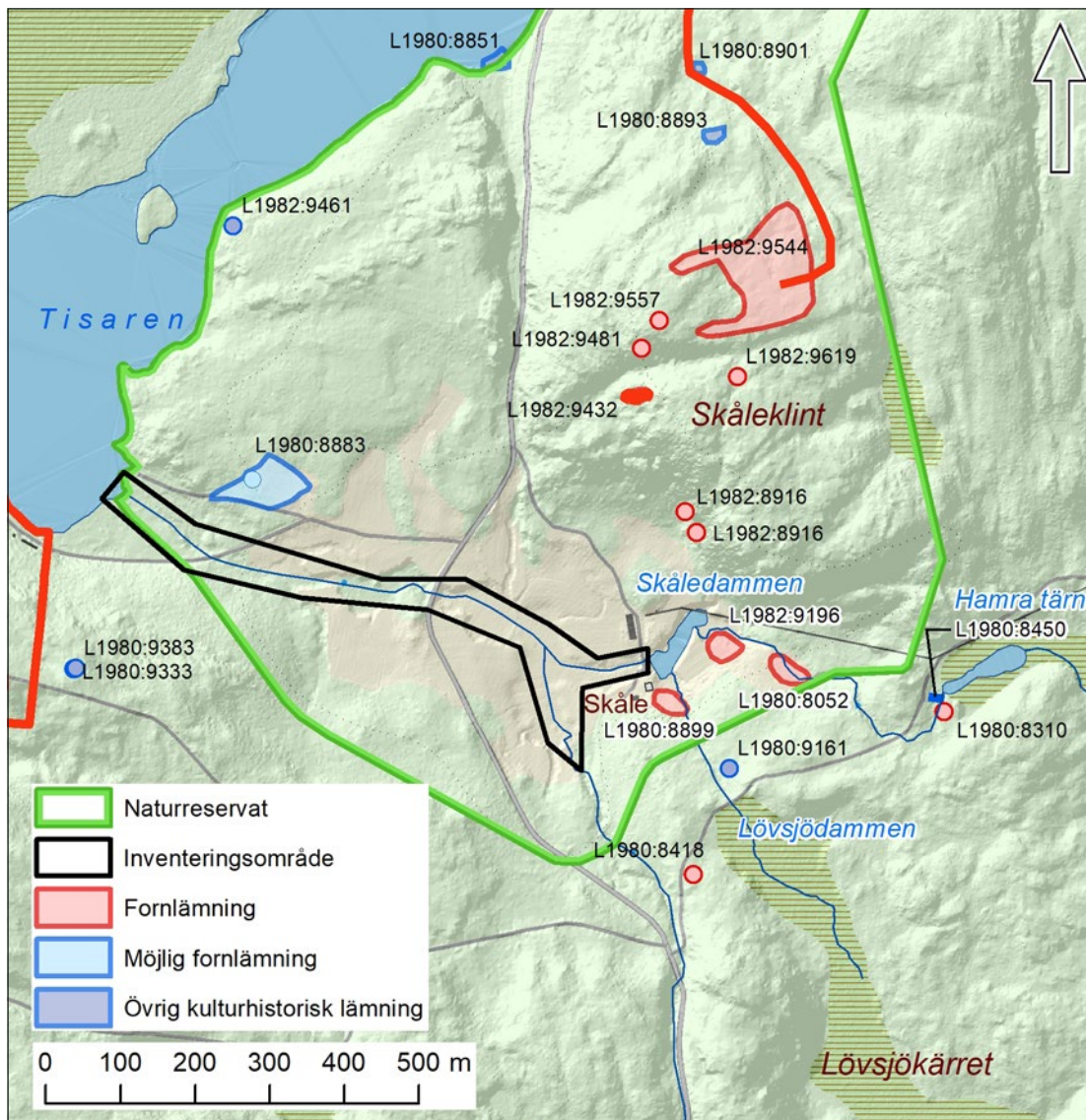

Figur 11. Vy över Skåle gård från tidigt 1900-tal (Arne Holmer).

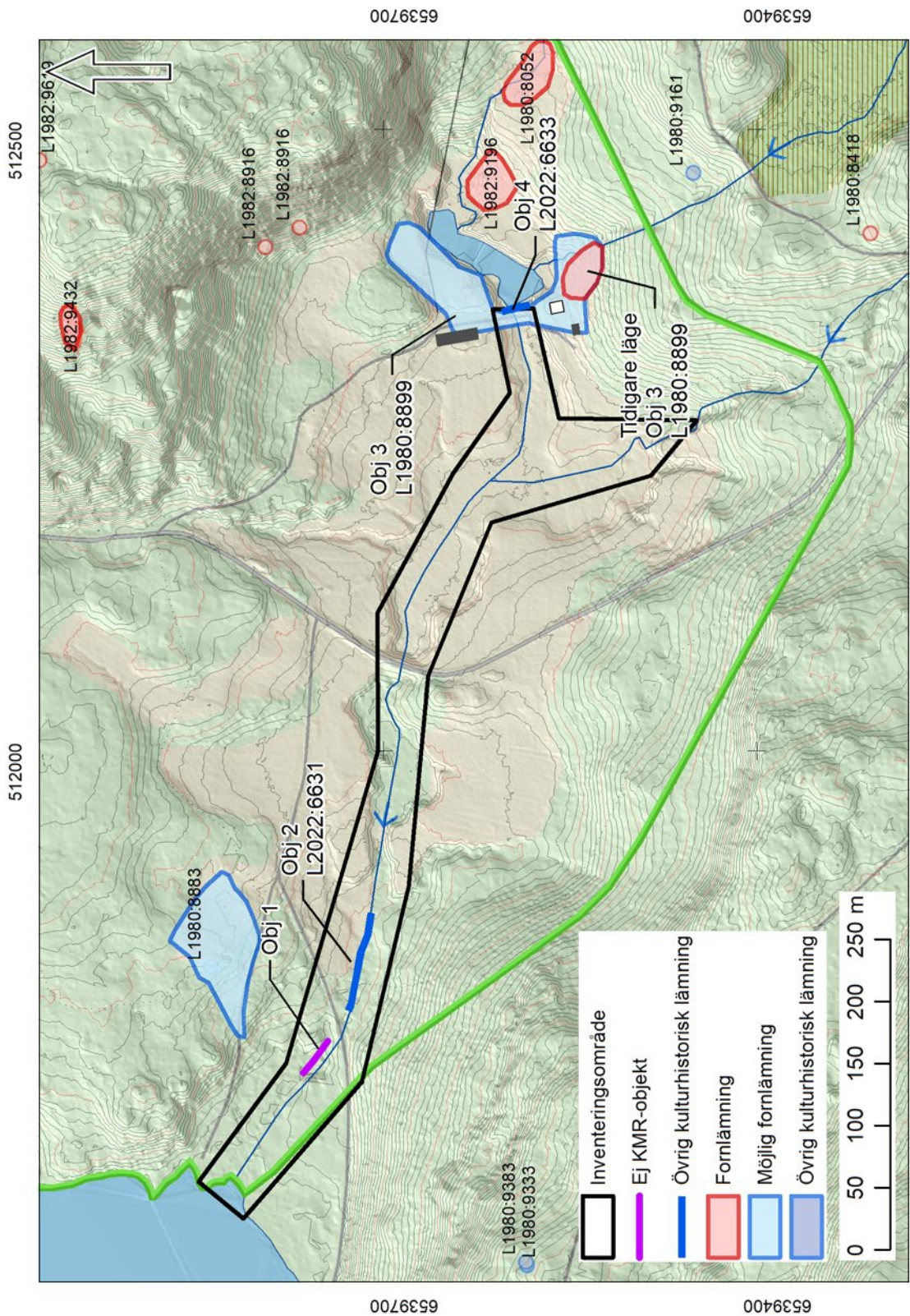
att skikta gruvområdet kronologiskt (se Berg Nilsson 2011). Gruvverksamheten och de olika gruvområdena kan utifrån historiska källmaterial dateras från år 1507 till 1800-talet. Brytningstekniskt är det sannolikt att de gruvhål som upptagits längs Skåleklintens bergsvägg upptagits under medeltid (Edlund 2011).

År 2010 utfördes en arkeologisk förundersökning vid hyttområde L1982:9169 och L1980:8052 av Örebro läns museum. I samband med undersökningen daterades en färskningshård och en masugn inom L1982:9196. De erhöll ¹⁴C-dateringar till 1300- och 1400-talet (Edlund 2011). Undersökningen visade därmed på att det högre belägna hyttområdet L1980:8052 fungerat som ett område med damm medan hyttverksamhet med vattenhjul, färskningsugn och masugn varit belägen i det lägre området L1982:9196.

Från historisk tid finns lämningar efter torpbebyggelse såsom "Skålestugan" (L1980:8883) Skåle gårdstomt (L1980:8899), skogsbrukslämningar och en dammvall (L1980:8450) registrerad i området. Dammvallen (L1980:8450) är belägen vid Hamra tärn, i häradskartan benämnd "Skåle tärn". Enligt lämningsbeskrivningen finns rester efter en träränna i anslutning till dammvallen som antyder att den nyttjats i samband med flottning från Hamra tärn.

Figur 12. Omgivande lämningars bild kring inventeringsområdet. Vid Skåleklint finns omkring 40 gruvhål. Öster om Skåle påträffas Skålehyttan (L1982:9544) som daterats till 1300- och 1400-tal. En dammvall (L1980:8450) finns registrerad vid Hamra tärn. Skala 1:10 000.

Figur 13. Resultatplan efter utförd inventering. Längs sträckan påträffades fyra objekt varav två registrerades och en befintlig lämning reviderades. Skala 1:5 000.

RESULTAT

Obj nr	Lämningsnr	Lämnings typ	Antikvarisk bedömning
1	Ej KMR-objekt	Fyndplats – slaggförekomst	Ej KMR-objekt
2	L2022:6631	Flottningsanläggning	Övrig kulturhistorisk lämning
3	L2022:6633	Dammvall	Övrig kulturhistorisk lämning
4	L1980:8899	Bytomt/gårdstomt	Möjlig fornlämning

Objekt 1: fyndplats – slaggförekomst

Längs en sträcka om 30 meter nedströms (nordväst) om en brotrumma fanns förekomst av slaggsten i vattendraget. Slaggen förekom längs hela sträckan men även i form av två koncentrerade ansamlingar i förekomstens nordvästra ände. Koncentrationerna bestod av bankar som ansamlats dels i vattendragets mitt och dels längs den västra strömfåran. Ansamlingarna föreföll avsatta utifrån vattnets lokala strömförhållanden i vattendraget snarare än att utgöra del i en medvetet avsatt slaggvarp som vanligen byggs på hög. Slaggen var 0,05–0,15 meter i storlek, svartgrå och porig, med förekomst av glasartad slagg med mörkgrön färg. Slaggförekomsten indikerar i detta fall inte förekomsten av en omedelbart intilliggande äldre hytta utan har sannolikt ditspolats från den uppströms belägna brotrumman.

Brotrumman är nedgrävd i en vägbank där slaggsten använts för uppfyllnad av vägbanken tvärs över vattendraget. Möjligen spolas slaggen nedströms i samband med kraftiga floder eller har i större mängd nedspolats då brotrumman anlagts. Vägen som hör till brotrumman förekommer i kartmaterial först i ekonomiska kartan från år 1955. Sannolikt har slaggsten tagits från intilliggande hyttor längs Skogaån, bland annat saknas äldre beskrivna slagghögar vid Östra Ås äldsta och yngsta hytta (se L2022:3220, L1982:8763) omkring 2–3 kilometer nordväst om brotrumman.

MOTIVERING

Objektet utgörs av slagg, vilket utgör en biprodukt i samband med tackjärns-tillverkning vid en masugn och kan i vanliga fall registreras som fyndplats eller kan ingå i en hyttlämning. I detta fall har dock slaggsten under modern tid tagits från en dylik lämning och nyttjats som vägfyllning. Materialet har därmed redan tagits från sin ursprungliga kontext och deponerats i ett nytt läge och saknar därmed kulturhistorisk relevans. Lämningen registreras därför inte i KMR men beskrivs i aktuell rapport i syfte att förklara dess förekomst.

- *Antikvarisk bedömning: ej kulturhistorisk lämning – ej KMR-objekt*

Figur 14. Foto över objekt 1 som utgörs av slaggstensförekomst i vattendraget. I förgrunden syns en ansamling av slagg som avsatts i vattendragets mitt. I bakgrunden ses Tobias Vinoy genomsöka vattendraget efter slagg. Foto från nordväst.

Figur 15. Då brotrumman och vägbanken synades närmare påträffades rikligt med slaggsten. I fotot syns tre upplagda slaggstenar som grävts fram ur vägbanken under brotrumman
Foto från sydväst.

Objekt 2: flottningsanläggning – L2022:6631

Längs en sträcka om 80 meter i västnordvästlig-östsydöstlig riktning påträffades delvis bevarade trärester efter en flottningsränna i vattendraget. De utgörs av stående stolpar, tvärreglar och stötbotten i form av störrar. Tvärreglarna återkommer regelbunden längs hela sträckan och utgörs av runda stockar med en diameter om 0,2 meter som uppträder med 1,5–2 meters mellanrum. I den östsydöstra änden uppträder tvärreglarna mer sporadiskt innan de upphör. Stockarnas längd är likt vattendragets bredd omkring 1–1,5 meter. Stolparna uppträder sporadiskt längs sträckan och påträffas längs vattendragets sidor. De har en diameter kring 0,6–0,1 meter. Sannolikt har de utgjort del i träränns sidokonstruktion där brädor eller stockar fastspikats mot de stående stolparna. Stötbotten påträffas ytterst glesst förekommande längs sträckan och utgör rester efter träränns botten. Vid lämningens västnordvästra ände påträffades tre störrar fastspikade mot en i botten liggande tvärstock.

MOTIVERING

Objektet utgörs av en flottningsanläggning som kan antas ha uppförts efter år 1879 då Skogaholms sågverk anlades och var i bruk fram till 1930-talet. Lämningen uppfyller två av Kulturmiljölagens tre kriterier för att bedömas som fornlämning. Den är varaktigt övergiven och av äldre tiders bruk i då den är kopplad till flottningsverksamhet. Den är dock yngre än år 1850 och uppfyller därmed inte ålderskriteriet. Lämningen utgör den enda synliga delen av trärännan längs den inventerade sträckan av Skålebäcken.

- *Antikvarisk bedömning: övrig kulturhistorisk lämning*

Figur 16. Objekt 2 utgörs av bevarade trärester efter trärännan i form av tvärliggande stockar och stående störrar i vattendraget. Foto från sydväst.

Objekt 3: dammwall – L2022:6633

En dammwall för flottning förekommer i ett fotografi från år 1908 (Arne Holmer R16). I fotografiet syns delar av dammvallen och en flottningsränna som är belägen ovanför vattendraget. Dammvallen förefaller utgöras av en stenmur längs den sydvästra långsidan. Den så kallade Skåledammen saknas i äldre historiska kartor från åren 1836–1839 och 1864–1867. Lämningen har med största sannolikhet anlagts i samband med upprättandet av en flottled genom Skåle.

Dammvall, 20 meter lång i nordnordvästlig-sydsydöstlig riktning, 5–6 meter bred och i öppningen 1,7 meter hög. Dammvallen utgörs av jord och sten medan dammöppningen består av kallmurade landfästen och dammlucka i betong. Öppningen förefaller vara självreglerande i form av ett öppet betongrör.

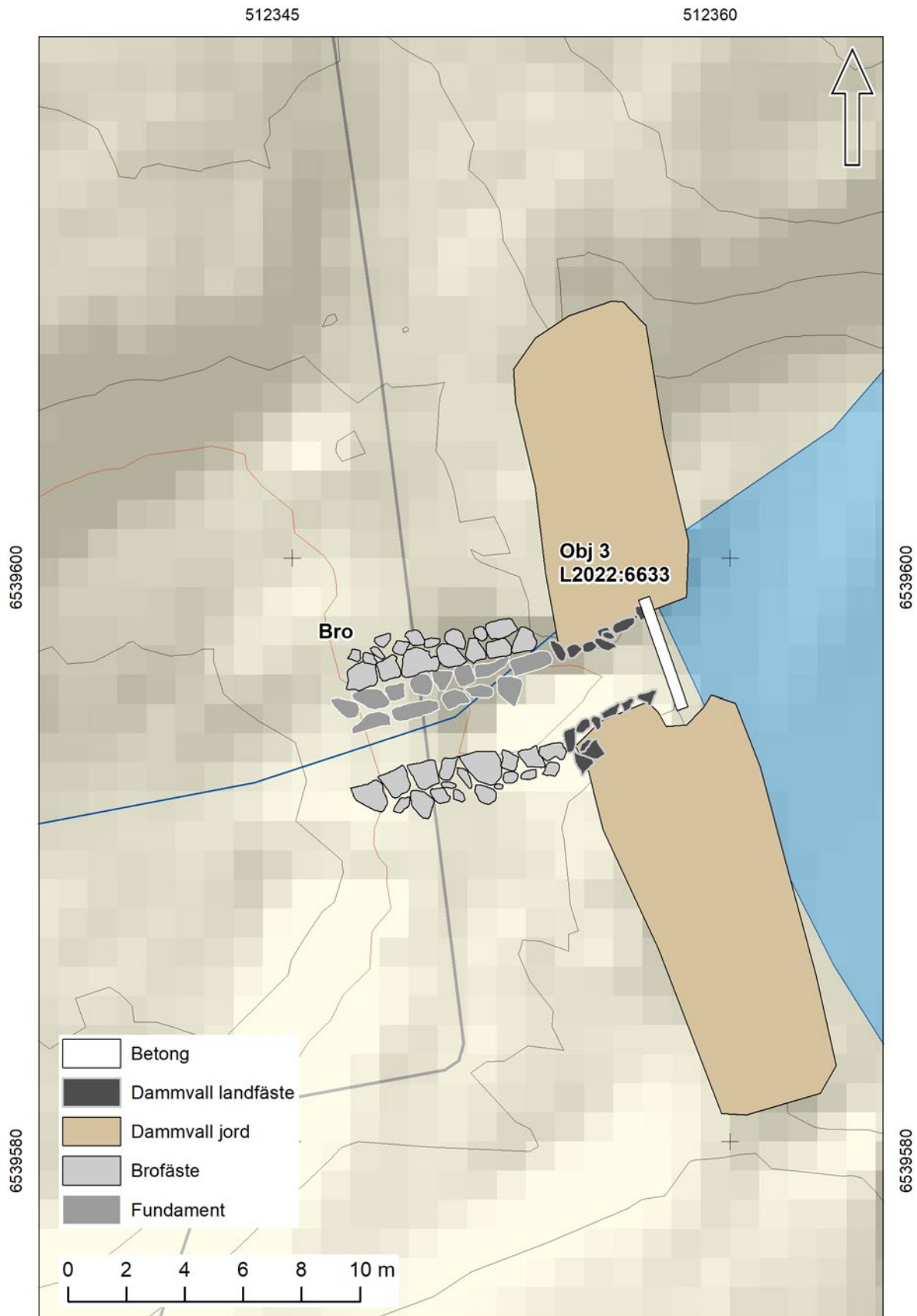
Dammvallens ändar är anlagda emot en naturlig förhöjning och utgörs av en 5–6 meter bred jordvall som är 0,7–0,8 meter hög. Vallen är övertorvad och ingen stenmur (likt de som syns i det äldre fotografiet) kunde observeras. Öppningen utgörs av betong och är 4 meter lång, 1,7 meter lång och 0,4 meter bred. I botten finns ett öppet betongrör. På södra sidan om betongen är jordvallen delvis borteroderad, vilket sannolikt skett i samband med höga flöden. Omedelbart nedströms betongöppningen utgörs dammvallens landfäste mot vattendraget av kallmurade sidor längs sträcka om 6–7 meter innan den stöter an mot ett äldre, kallmurat brofäste. Landfästets kallmurade sidor utgörs av 6–7 oregelbundna skift med utvald och delvis tuktad natursten med en storlek om 0,4–0,8 meter.

Omedelbart nedströms Skåledammens dammwall finns en bro bestående av kallmurade brofästen med en bredd om 6 meter. Brofästet var 1,8 meter högt och utgjordes av kallmurad natursten i 4–5 oregelbundna skift med 0,4–0,8 meter stora stenar. Längs det norra brofästet fanns ett utskjutande stenfundament med en längd på 6 meter och en bredd på omkring 1 meter, vilket sannolikt utgjort grund för timmerrännan. Bron och timmerrännan är synliga i foto från tidigt år 1908 (Arne Holmer R16), se figur 21.

MOTIVERING

Objektet utgörs av en dammwall, kopplad till flottningsverksamhet, som kan antas ha uppförts efter år 1879 då Skogaholms sågverk anlagts och var i bruk fram till 1930-talet. Lämningen uppfyller två av Kulturmiljölagens tre kriterier för att bedömas som fornlämning. Den är varaktigt övergiven och av äldre tiders bruk i då den är kopplad till flottningsverksamhet. Den är dock yngre än år 1850 och uppfyller därmed inte ålderskriteriet.

- *Antikvarisk bedömning: övrig kulturhistorisk lämning*

Figur 17. Principplan över Skåledammens dammvall (objekt 3) med tillhörande bro och fundament för trärännan. Skala 1:200.

Figur 18. Dammvallen (objekt 3) sedd från bron. Dammöppningens sidor är kallmurade medan öppningen består av betong. Foto från sydväst.

Figur 19. Omedelbart nedströms dammvallen finns en bro med kallmurade brofästen. Bron är ännu i bruk. Foto från nordöst.

Figur 20. Längs brons norra sida finns ett utskjutande fundament för en tidigare träränna. Foto från nordöst.

Figur 21. Detalj ur foto över Skåle gård från år 1908 (Arne Holmer R16). I fotot syns den kallmurade bron och dammvallen. Under bron syns en träränna som nyttjats vid flottning.

Objekt 4: bytomt/gårdstomt – L1980:8899

Lämningen var tidigare registrerad som torplämning innehållande tre husgrunder inom en yta om 50×30 meter i nordvästlig-sydöstlig riktning. Den antikvariska bedömningen var fornlämning.

Lämningen utgör emellertid bebyggelselämningar efter Skåle som var en mantalsatt bebyggelseenhet och därför bör betraktas som en bytomt/gårdstomt och inte som lägenhetsbebyggelse, vilken inte är skattlagd. Från år 1699 utgjordes Skåle av ett ⅓ dels frälsehemman under Skoga säteri och från år 1903 låg det under Skyllbergs bruk (Samzelius 1961:81). Med tanke på att hyttverksamhet i området har daterats till 1300- och 1400-tal kan det inte uteslutas att gården även har medeltida anor. Vid jämförelse mellan de historiska kartorna från åren 1836–1839 och 1864–1867 förefaller gårdsläget ha skiftat under tiden mellan kartornas tillkomst. Enligt den äldre kartan var ”hustomten” belägen norr om vattendraget medan bebyggelsen i den yngre kartan varit belägen där dagens bebyggelse påträffas, jämför figur 9 och 10. Länningsområdet har därmed anpassats för att omfatta båda dessa kartors lägesangivelse för bebyggelsen i Skåle. I fält observerades de husgrunder som sedan tidigare fanns beskriva för L1980:8899. De påträffades i en sydvästslutning, utanför inventeringsområdet, invid ett vattendrag som rinner från Lövsjödammen. Inga ytterligare husgrunder påträffades inom det utökade länningsområdet.

MOTIVERING OCH REVIDERING

Som ovan redogjort utgör bebyggelselämningarna spår efter Skåle gårdstomt varför lämningstypen revideras från lägenhetsbebyggelse till bytomt/gårdstomt. Länningssytan revideras med underlag i kartorna från åren 1836–1839 och 1864–1867 och erhåller en ny yta om 110×70 meter i nordöstlig-sydvästlig riktning.

Lämningen uppfyller ett av Kulturmiljölagens tre kriterier för att bedömas som fornlämning. Lämningen kan, utifrån historiska källor, till äldsta delen dateras till 1500-tal och är därmed äldre än år 1850. Dock är lämningen inte varaktigt övergiven då bebyggelse ännu finns kvar i området. Vidare finns inga bevarade, synliga lämningar som tydligt kan knytas till lämningens äldre historia. Synliga lämningar i områdets södra del antas vara de som redovisas i häradskartan från åren 1864–1867, vilka inte redovisas i kartan från åren 1836–1839.

- *Antikvarisk bedömning: möjlig fornlämning*

FLOTTNING

Under sent 1800-tal kom skogens värde som råvara för timmer att stiga snabbt. Tidigare var skogen främst leverantör av trä som kunde förvandlas till träkol. Bruken hade ett närmast omätligt behov av kol för driften av sina anläggningar. När allt fler masugnar ersatte kolet med koks satsade många bruksägare på att bredda verksamheten till trävaror, oftast i sågad form. Men stockarna behövde komma till sågverket på ett rationellt sätt. Böndernas foror tog alltför lång tid. Lösningen hette timmerflottning. Metoden hade provats redan under medeltiden och flottning var vanlig längre norrut i landet.

Exakt när man började flotta i Skogaholms skogar vet vi inte. Sannolikt sammanföll det med bygget av ett sågverk vid Masugnsdammen åren 1879–1880. Flottningen hade tidvis en stor omfattning. Sannolikt sköttes den av brukets arrendatorer och torpare som även tjänstgjorde som skogshuggare. Sammanlagt hade Skyllbergs bruk fem flottleder i området kring Tisaren och Skogaån vars timmer transporterades till Skogaholm (Askersunds revir, E I:3).

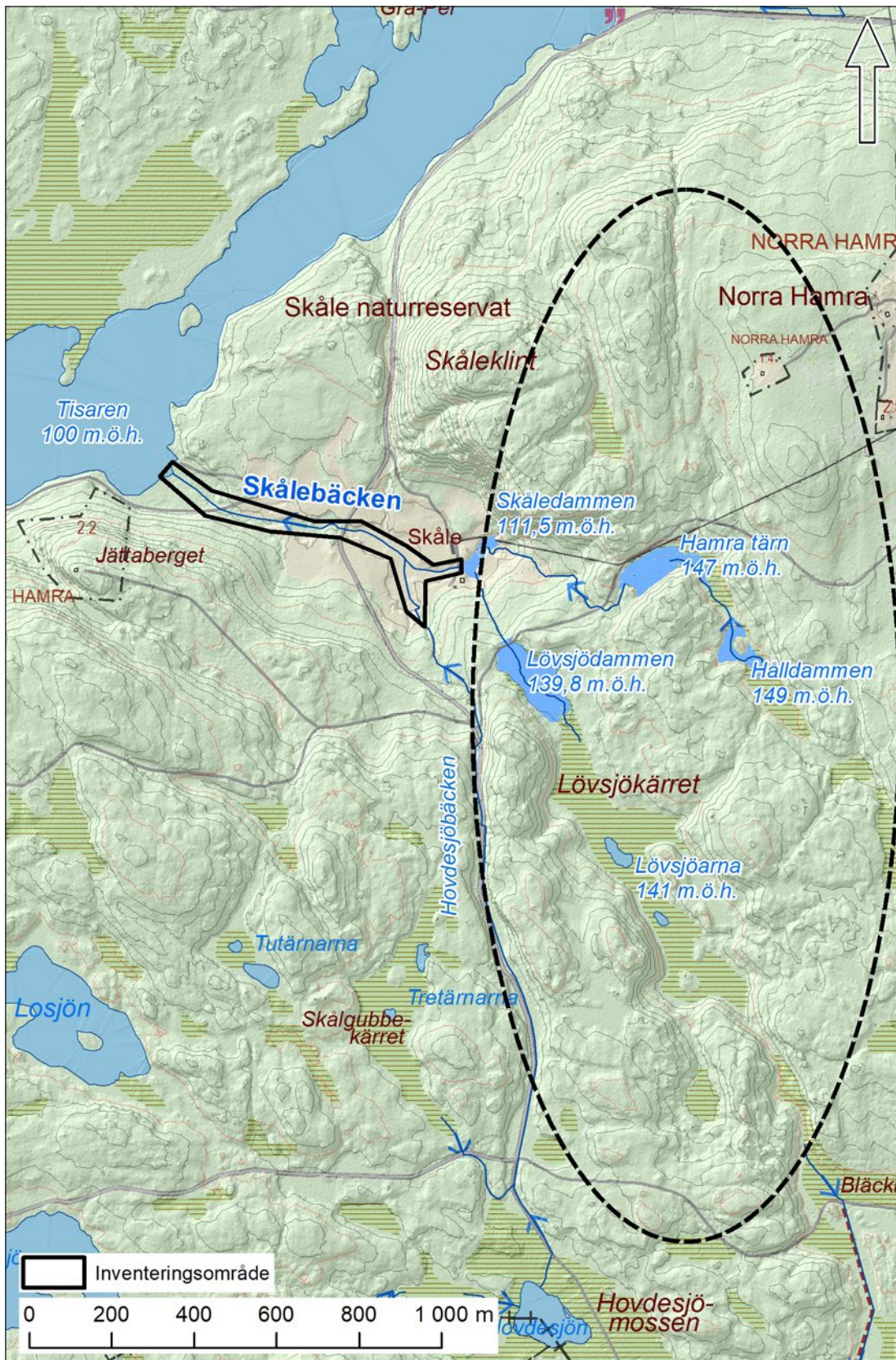
En av dem var flottleden som löpte genom Skåle. Enligt äldre handlingar från Skyllbergs bruk utgick den från Lövsjön och hade sitt utlopp i sjön Tisaren. Därifrån forslades timret med pråm via Skogaån till sågverket i Skogaholm.

Dock förekommer indicier som pekar på att flottleden även innefattat vattendraget från Hamra tärn och Hålldammen. Enligt Kulturmiljöregistret (KMR) förekommer en registrerad dammvall med bevarade rester efter träränna vid Hamra tärn (se L1980:8450). Vidare förefaller även namnet Hålldammen antyda att den just fungerat som hålldamm åt en flottled. Därmed har flottning även utgått från området kring Hålldammen och Hamra tärn.

Historiskt kartmaterial från åren 1836–1839 och 1864–1867 visar att Skåledammen (objekt 3), Lövsjödammen och Hålldammen tidigare nyttjades som ängsmark och därmed sannolikt inte var uppdämda. Enbart Hamra tärn har tidigare utgjorts av en tjärn, då kallad Skåle tärn (se RAK 1864-67:J112-65-16). Dammarna anlades därmed sannolikt i samband med flottningsledens upprättande. Då enbart dammvallen vid Hamra tärn finns registrerad finns det med stor sannolikhet ytterligare oregistrerade dammar vid Hålldammen och Lövsjödammen.

Ett möjligt upptagningsområde för skog som flottats nedför flottningsleden utgörs av ett solfjäderformat område från Skåleklint, Hamragårdarna och Hovdesjönsbäcken varifrån avverkat timmer kunde transporteras nedför sluttningar till flottsystemets dammar.

Själva flottningen har utförts i en träskodd ränna ned till Tisaren. Trärännan är synlig i ett fotografi från år 1908 och har även observerats i fält längs en sträcka om 80 meter (objekt 2). I fotografiet syns trärännan vara anlagd ovanför vattendraget medan den lämning som påträffades i fält utgjordes av en träränna som var anlagd i vattendraget. Sannolikt beror dessa variationer på terrängens beskaffenhet där lutning och vattendragets krökning avgjort hur den varit anlagd.

Figur 22. Möjligt upptagningsområde för virke som flottats nedför Skålebäcken markerat inom streckad oval. Från det inringade området sluttar terrängen ned mot flottledens dammar och sjöar, vilket underlättar transporten. Flottleden har sin utgångspunkt från de högt belägna sjöarna. I kartan syns även rekonstruktion av flottledens dammar, Skåledammen, Hamra tarn, Hålldammen och Lövsjödammen.

Flottningsleden var ännu i bruk under tidigt 1930-tal där det i en uppräknings av Skyllbergs bruks flottleder från år 1931 beskrivs att flottleden ”begagnas delvis” (Askersunds revir, E I:3). I samma uppräknings anges att den så kallade Losjörännan, belägen omkring 1–1,5 kilometer väster om Skålebäcken, var gammal och inte längre brukades.

Transporterna av timmer med pråm från Tisaren till sågverket vid Skogaholm bör ha avvecklats kring år 1930 i samband med att sågverket lades ned. Genom de förbättrade möjligheterna till transporter, främst genom lastbilar, kunde Skyllbergs bruk koncentrera sågningen till verket vid Rönneshytta (Eriksson 1949:622).

Figur 23. Skåleklint, tidigare Monte Ferreo, i höstskrud.

Den flyttade byn i Monte Ferreo

Gården Skåle utgör, utifrån dagens kunskapsläge kring medeltida bebyggelseenheter i Lerbäcks bergslag, en nästintill unik lämning. Den utgör nämligen, tillsammans med Edö by i Askersunds socken, de enda gårdar med medeltida belägg. I fallet med Skåle är platsen omnämnd första gången år 1507 i samband med att ”Niels i Skordohytto” (Skålehyttan) pantsatt en silversked mot ett lån om 1 mark av Kumla Kyrka (Samzelius 1946:69,85). Däremot förekommer ett flertal skriftliga källor från 1300-tal för att bergsbruk bedrivits i bergslagsområdet under medeltiden. I dessa fall är det dock inte byar eller gårdar som nämns utan själva hyttorna och gruvorna.

Dock nyttjades inte, under medeltiden, begreppet “Lerbäcks bergslag”, som tillkom kring år 1637, utan området benämndes bland annat “monte ferreo” och “monte calibis”, Järnberget eller Stålberget (Waldén 1947:22, 38). Även begreppet Västra och Östra berget nyttjades för delar av området fastän det inom den historiska forskning pågått en lång debatt kring den faktiska geografiska avgränsningen för dessa berg.

Oavsett terminologin för området finns ytterligare en aspekt som ur ett arkeologiskt perspektiv gör platsen mycket intressant. Nämligen att Skåle gård inte utgjort en permanent bostad sedan 1960-talet och att därmed inga större markgrepp inom gårdsläget utförts under modern tid, exempelvis nybyggnation av bostadshus. Därmed finns en högre sannolikhet att eventuella medeltida bebyggelselämningar kan finnas bevarade i området i form av kulturlager, stolphål, härdar, syllstenar, väggrännor med mera.

Utifrån tidigare anförda beskrivning kring Skåle gårdstomt framgår att bebyggelseläget flyttat under perioden mellan två kartgenerationer under 1800-talet. Enligt en äldre karta från åren 1836–1839 var gårdsläget beläget norr om vattendraget medan den i en yngre karta från åren 1864–1867 var belägen söder om vattendraget. Men bebyggelseläget enligt kartorna återger endast den tid då kartorna upprättades och har inte nödvändigtvis någon tillämplighet vad gäller äldre bebyggelselägen från medeltiden (se Beronius Jörpeland 2010:5). I Skåle har bebyggelse funnits i minst 300 år innan den första kartan upprättades. Därmed bör det förmodas att gården kan ha flyttat vid ett flertal tillfällen under dess bruksperiod. Rumslig förflyttning av gårdslägen är inte ett ovanligt fenomen och medeltida bebyggelse påträffas vanligen nära, men inte alltid inom det markerade bebyggelseläget enligt äldre kartmaterial (Beronius Jörpeland 2010, 2011).

Skåle gårdstomt har därmed en ovanligt lång brukskontinuitet, för området i södra Närke, och kan även förmodas ha bevarade arkeologiska lämningar från medeltid, vilka kan påträffas inom eller i närområdet kring det registrerade lämningområdet.

REFERENSER

Tryckta källor

- Berg Nilsson, L. 2011. Gruvorna vid Skåleklint. Ur: *Skålehyttan*. Edlund, M. Örebro läns museum rapport 2011:22.
- Beronius Jörpeland, L. 2010. *Medeltida landsbygdsbebyggelse i Stockholms län*. Riksantikvarieämbetet, Arkeologiska uppdragsverksamheten. UV Mitt rapport 2010:8.
- Beronius Jörpeland, L. 2011. Den medeltida gårdstomten i ett arkeologiskt perspektiv – Landsbygdsbebyggelse i Stockholms län. Ingår i skriften *Utskrift* av Uppdragsverksamheten, Stiftelsen Hallands läns museer. Halmstad.
- Edlund, M. 2011. *Skålehyttan*. Arkeologisk forskningsundersökning. Örebro Läns Museum Rapport 2011:22.
- Eriksson, H. 1949. Skogsskötsel, trävaruindustri, jakt och fiske.
I Waldén, B. 1949: *Skyllberg 1346–1646–1946*. Del 2, s. 606–626.
- Samzelius, N. 1961. *En krönika om Hallsberg från äldsta tider t. o. m. 1960*.
- Waldén, B. 1947: *Skyllberg 1346–1646–1946*. Del 1.

Otryckta källor

- Ekman, T. & Rönngren, J. 2022. *Historisk vattenverksamhet längs Svennevadsåns vattensystem*. Arkeologgruppen rapport 2022:25. Hos Länsstyrelsen.

Arkivmaterial

Uppsala landsarkiv: Askersunds revir, E I:3

Webmaterial

Arne Holmer: <https://www.arnesbilder.se/>

Kulturmiljöregistret (KMR): <https://app.raa.se/open/fornsok/>

Historiska lantmäteriakter

LANTMÄTERIMYNDIGHETERNAS ARKIV (LMA)

1855. Skogaholm och Emta. Karta över Skogaholm och Emta 1 mantal säteri med underlydande hemmanen. Kartan upprättad åren 1836, 37, 38 och 1839. Kartan fastställd och renritad år 1855. Akt: 18-SVE-75.

1855. Skogaholm. Konceptkarta upprättad åren 1836, 37, 38 och 1839, till 18-SVE-75. Akt: 18-SVE-72. Kartan fastställd år 1855.

RIKETS ALLMÄNNA KARTVERKS ARKIV (RAK)

1864–67, Östra hjärta, Häradsekonomiska kartan. Akt: J112-65-16.

Arkeologgruppen AB

RAPPORT 2022:35

